

בין מדרש לתרגום על תרגום התורה המיוחס ליונתן ומדרש פרקי דרבי אליעזר

אביגדור שנאן

השאלה שאנו מבקשים לעסוק בה עניינה הזיקה שבין שני חיבורים קדומים השייכים ממבט ראשון לשני עולמות ספרותיים-לשוניים נפרדים: חיבור מדרשי שאין כיוצא בו בספרות חז"ל מחד גיסא ואחד מתרגומי התורה הארמיים מאידך גיסא. מכאן עומד מדרש פרקי דרבי אליעזר (להלן פדר"א), חיבור בלשון חכמים המבקש לספר מחדש את תולדות העולם מבריאתו ואילך, תוך הרחבה גדולה של הסיפור המקראי ותוך הבאת דברי חכמים בשםם;¹ ומכאן ניצב התרגום המיוחס ליונתן (להלן ת"י), חיבור בארמית המבקש לתרגם את התורה כולה, פסוק אחר פסוק, תוך הרחבתם של הפסוקים במסורות אגדיות והלכתיות שונות.² קשר בין שני חיבורים אלו עשוי אפוא להימצא רק באשר לתוכניהם; שהרי שניהם עוסקים בתורה ובסיפוריה, ובדרך כלל גם על פי סדר ענייניה, אך אין הם דומים זה לזה בלשונם, בדרכי הבעתם, במידת החופש שאופן כתיבתם מתיר להם, במגמתם, בקהלם המשוער, בנסיבות השימוש בהם וכיוצא באלה. ואכן, קריאה משווה במדרש ובתרגום שלפנינו מגלה, כי פעמים רבות יש ביניהם דמיון כולט בתכנים, ופעמים לא מעטות נמצא מסורות הבאות בספרותם הענפה של חז"ל — והתרגומים הארמיים בכלל זה — רק בשני חיבורים אלו, ולא מחוצה להם.

1 יצוטט להלן על פי מהדורת הרד"ל, ורשא תרי"ב. ציטוטים אלו נבדקו גם כמה שמכונה פרקי דרבי אליעזר — מהדורה מדעית, כתב יד רח"מ הורוביץ, ירושלים תשל"ב (ובמקומות מעטים אף ציינתי לגרסאות שנרשמו בידי הורוביץ). כאן המקום להזכיר, כי הרב ז' גוטליב ז"ל (מהדיר פירוש ספורנו, ירושלים תש"ם) עסק בשנות חייו האחרונות בהכנת מהדורה מדעית לחיבור זה — ואף ראיתי מקצת ממנה בידי יורשיו — אך לא נסתיימה המלאכה.

2 יצוטט על פי: E.G. Clarke, *Targum Pseudo Jonathan of the Pentateuch — Text and Concordance*, Hoboken 1984

על הזיקה שבין שני החיבורים כבר עמד יום טוב ליפמן צונץ באמרו, כי 'בהרבה עיונים ואגדות שונות [של פדר"א] שורר דמיון מפליא אל התרגום הירושלמי'; סתם ולא פירש.³ אך היה זה ר' דוד לוריא (הרד"ל), מפרשו המובהק של פדר"א, שהעיר אגב פירוש, כי 'התרגום יונתן בספר בראשית מלוקט הרבה מהפרקי דרבי אליעזר',⁴ וחזר ואמר במבואו לפירושו: 'נראה עין בעין שכבר היה לפניו [לפני התרגום] הפרקי דרבי אליעזר והעתיק ממנו הרבה בכל ספר בראשית וקצת ספר שמות'.⁵ מאז ימיהם של צונץ והרד"ל במאה ה-19 חזרה והושמעה שוב ושוב הטענה בדבר השימוש שעשה בעל התרגום במדרש. כך, דרך משל, טען ג' פרידלנדר במהדורתו האנגלית למדרש,⁶ וכך קבע בכמה מקומות ל' גינצבורג ב'אגדות היהודים' שלו;⁷ כך סבר גם ח' אלבק בתוספותיו לספרו הנוכח של צונץ,⁸ וכך אמרו עוד רבים וטובים, בין שעסקו בתרגום ובין שכאו מצד המדרש דווקא.⁹

כדי לסבר את האוזן נביא שלוש דוגמאות המצביעות בעליל על הזיקה שבין שני החיבורים:

(א) בראשית ג, יד: ויאמר אלהים אל הנחש... על גחונך תלך.
 ת"י: ואייתי ה' אלקים תלתייהון לדינא ואמר לחייויא... על מעך תהיי מטייל וריגלך יתקצצון ומשכך תהי משלח חדא לשב שנין ואיריסא דמותא בפמך.
 פדר"א יד (לג ע"ב — לד ע"א): והביא שלושתן וגזר עליהם... וקצץ רגליו של נחש... ופקד עליו שיהא מפשיט את עורו פעם אחת לשבע שנים בעצבון גדול... סוחף במעיו על הארץ... ומות בפיו.

- 3 הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית,² נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 135.
- 4 בפירושו לפדר"א יא (כו ע"ב), הערה כט.
- 5 דף יב ע"ג. הזכרת התרגום לשני הספרים הראשונים של החומש בלבד נובעת, כמובן, מן העובדה, שאין המדרש דנן עוסק בעיקרו אלא באירועים המסופרים בשני ספרים אלו בלבד, מכריאת העולם ועד האירועים במדבר; ועוד נשוב לעניין זה להלן.
- 6 G. Friedlander, *Pirke de Rabbi Eliezer*, London 1916, p. xix.
- 7 כגון אגדות היהודים, ג, רמת-גן תשכ"ח, עמ' 222 הערה 97.
- 8 שם (לעיל הערה 3), עמ' 419 הערה 20 (אם כי בלשון 'כנראה').
- 9 ונזכיר מעט מהרבה: ז' גוטליב, 'תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה', מלילה א (תש"ד), עמ' 33-34; מ"מ ברייאר, 'מדרשים וביאורים עלומי מקור בתרגום הארמי לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל', ספר היובל לכבוד... אברהם וייס, ניו יורק תשכ"ד, עמ' רג; M. Ohana, 'La Polémique judéo islamique et l'image d'Ismaël dans Targum Pseudo-Jonathan et dans Agדות העקדה', מחקרי ירושלים בספרות עברית ט (תשמ"ו), עמ' 350 הערה 18. וראה עוד י' היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1971, עמ' 246 הערה 54.

הדמיון בפרטים מדבר בעד עצמו: הן עניין הבאת השלושה לדין (הדמיון השונוי מעניין אף הוא), הן העונש של השלת העור אחת לשבע שנים — קביעה שאין כמותה אלא בשני חיבורים אלו — והן הזכרת מות/מותא שבפי הנחש.¹⁰

(ב) בראשית כא, יד: ותלך (הגר) ותתע במדבר באר שבע.
 ת"י (בראש פסוק 15): והווי כיון דמטו לפיתחא דמדברא אדכרו למטעי בתר פולחנא נוכראה... עד דישלימו כל מיא מן קרווא.
 פדר"א ל (סז ע"ב): וכיון שהגיעה במדבר [מהד' הורוביץ 101 ע"א: לפתח המדבר] התחילה טועה אחר גילולים [שם: ע"ז] של בית אביה ומיד חסרו המים מן החמת.

הדמיון השונוי והענייני מזדקק כבר מקריאה ראשונה, אף שההבדלים שבין הדברים עוד אומרים דרשני.¹¹

(ג) בראשית כו, לא: וישכימו בבוקר וישבעו איש לאחיו.
 ת"י: ואקדימו בצפרא וקיימו גבר לאחוי ופסג מתגא דחמריה ויהב פסגא חדו להום לסעדו.
 פדר"א לו (פה ע"ב — פו ע"א): לקח אמה אחת ממתג חמור אשר היה רוכב עליו ונתן לו [מהד' הורוביץ 131 ע"ב: להם] לאות שיהא ביניהן בריית שבועה.

10 המסורת ברבר קיצוץ רגליו של הנחש — המצטייר כבעל חיים שלפני חטא הלך בקומה מלאה — באה במקורות נוספים, כגון בראשית רבה כ, ה (תיאודור-אלבק, עמ' 186: 'ירדו מלאכי השרת וקצצו ידיו ורגליו'), והיא ידועה כבר ליוספוס בקדמוניות היהודים (I, א, ד 50: 'גם את רגליו שלל ממנו ועשאו זוחל') ולבעל הספר החיצוני ספר אדם וחווה, השם בפי האל הפונה אל הנחש את המלים 'ותחסר ידיך ורגליך' (פסוק 26). גם הקביעה, כי השלת עור הנחש היא אחד מעונשיו, באה במקורות אחרים, כגון אבות דרבי נתן נו"ב פמ"ב (נט ע"א); אך המסורת הגורסת, כי הדבר נעשה אחת לשבע שנים, באה רק בת"י ובפדר"א. לפי מקורות אחרים עיבורו של נחש הוא שבע שנים (בכורות ח ע"א ועוד), ואפשר שלפניו שימוש משני שנעשה במסורת זו. לעניין השלת עור הנחש ראה עוד ת"י לשמות ז, ט (והשווה פדר"א לד [עט ע"ב] וכן בר"ר שם), ובעיקר ת"י לבראשית ג, כא — האומר כי 'עשה לאדם ולאשתו' 'כתנות מעור הנחש המושל — ומסורת זו של עשיית הכתנות חוזרת רק בפדר"א כ (מו ע"א; וראה בפירושו הרד"ל, שם, אות י').

11 ומעיר ב' שמרלר, בעל 'אהבת יונתן' (בילגוריי 1932), כי 'יש לאחד דברי המתרגם עם דברי הפדר"א'. וראה עוד ברייאר (לעיל הערה 9), עמ' רכו-רכח. המסורת על עבודה זרה שעבדו ישמעאל ואמו (או הגר בלבד) היא חלק מן הפולמוס האנטי-מוסלמי של המאה השמינית, פולמוס שת"י ופדר"א נוטלים בו חלק בעצמות משתנות. ראה בעניין זה אוחנה (לעיל הערה 9): 'י' היינימן (לעיל הערה 9), עמ' 181-199 ('אגדות קדומות ועיבודן בפרקי רבי אליעזר'); 'א' שפירא, 'עקבות פולמוס אנטי מוסלמי בתרגום המיוחס ליונתן לפרשת העקדה', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 293-296; ולאחרונה: E. Levine, *The Aramaic Version of the Bible*; Berlin 1988, pp. 194-198; וראה עוד להלן הערה 34.

מסורת מיוחדת זו לא באה בהקשר זה אלא בתרגום ובמדרש שאנו מדברים בהם.¹² דוגמאות אלו ועשרות שכמותן¹³ מלמדות, כי אי-אפשר לערער על הזיקה הברורה שבין שני החיבורים. אין כל סיבה להניח, שלפני פדר"א ות"י — ורק לפני שני חיבורים אלו — עמד מקור משותף כלשהו שלא בא לידינו;¹⁴ ועל כן פנויה הדרך לדיון בשאלת המשפיע והמושפע, המקור וחיקויו. החוקרים שהוזכרו לעיל ראו את המדרש כמקור ואת התרגום כשואל ממנו, אך לא הבהירו, על סמך מה הגיעו לקביעת יחס זה דווקא. אפשר שהנחת-יסוד בלתי מודעת, הרואה את ספרות המדרש עיקר ואת תרגומי התורה הארמיים טפל, היא שהכריעה.¹⁵ בין כך ובין כך, על ראיית ת"י כשואב מלוא חופניים מפדר"א לא קרא איש תיגר עד לשנים האחרונות, שבהן חל שינוי בעניין זה מכמה כיוונים, כפי שנפרט כעת.

דעה הפוכה מן המקובל באשר לקשר שבין המדרש דנן לבין התרגום הארץ-ישראלי בכלל (ות"י בכלל זה) הביע מו"ר יוסף היינמן ז"ל, לאחר שעסק בכמה אגדות שבפדר"א ובזיקתן לתרגומים. בדיקת היחס שבין המדרש לבין קבוצת התרגומים עוררה אותו לטעון: 'רוב המלומדים קובעים בפסקנות שפדר"א הוא המקור שממנו שאבו התרגומים שלפנינו, ברם דיעה זו כלל אינה מוכחת וייתכן בהחלט לטעון שהתרגומים הם ששימשו אחד ממקורותיו החשובים של המחבר'.¹⁶ ראייתו כפולה: (א) 'הרי לא יתכן שכל אותם המתורגמנים שאבו דווקא כולם מספר אחד, מפרקי רבי אליעזר, ואם יש חפיפה רבה בין התרגומים לבין ספרנו אין להסבירה אלא בכך שמחבר פרקי רבי אליעזר... לקח מהם את מה שנראה בעיניו';¹⁷

- 12 לטיבה של הברית שנכתבה כאן ראה: J.C. Greenfield, 'An Ancient Treaty Ritual and its Targumic Echo', in: *Salvacion En La Palabra... En Memoria del... A. Diez Macho*, Madrid 1986, pp. 391–397, esp. p. 396. יושם אל לב, כי תיבת מתנא אינה באה בשום טקסט ארמי אחר (כך מעיר: E.M. Cook, *Retelling the Bible: The Text and Language of the Pseudo Jonathan Targum*, Dissertation, Los Angeles 1986, pp. 242–243); ועובדה זו יכולה לחוק את הטענה, כי ת"י עושה כאן שימוש במקור עברי — פדר"א או כדומה לו.
- 13 כגון ת"י בר' לב, כה — פדר"א לו (פו ע"ב); ת"י שמ' ב, כא — פדר"א מ (צד ע"א); ת"י שמ' כד, י — פדר"א מח (קטז ע"ב); ודוגמאות רבות נוספות שרשמו גוטליב (לעיל הערה 9), עמ' 33–34 הערה 22 ופרז פרנגוז (להלן הערה 19), עמ' 31–33.
- 14 כך משער גרינפילד (לעיל הערה 12), עמ' 397 הערה 27. חולשתה של טענה זו היא, לדעתי, בעצם היותה בלתי נחוצה.
- 15 בנוסח קביעתו הנחרצת של ע"צ מלמד: 'כל התרגומים [יונקים] מן הספרות התלמודית והמדרשית ולא להיפך והדברים ידועים' ('תשובה', תרביץ מא [נשל"ב], עמ' 130). והשווה: 'ידוע שתרגומי ארץ ישראל... מיוסדים על דברי חז"ל' (צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' נו. (ההדגשות שבציטוטים הן שלי — א"ש).
- 16 היינמן (לעיל הערה 9), עמ' 197.
- 17 שם, עמ' 198.

(ב) יש דברים במדרש זה שאינם באים בתרגומים, ועל כן לא ייתכן אפוא שפדר"א שימש מקור לתרגומים.¹⁸ ומכאן שכיוון השאלה הוא הפוך. בצד דעה זו, שהפכה את הקשר תרגום-מדרש על פיו, הושמעה מאוחר מעט יותר דעתו של פרז פרננדז, שעסק בסוגיה זו בקצרה במבוא שהקדים לתרגומו לספרדית של מדרש פדר"א.¹⁹ לדבריו אי-אפשר לקבוע קשר חד-כיווני בין שני החיבורים. שניהם נובעים מאותה אווירה תרבותית-היסטורית, הם בני אותה תקופה והם דורשים קריאה סינופטית, בחינת דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר'. בצד עשרות דוגמאות המוכיחות את תלותו של ת"י בפדר"א הוא מביא גם ארבע דוגמאות למה שנראה לו כתלות בכיוון ההפוך; ועוד הוא חוזר על טענת היינימן, שיש בפדר"א דברים שאינם בת"י — ועל יסוד שתי עובדות אלו הוא בא למסקנתו האמורה.

והנה באחרונה השמיע הייורד²⁰ דעה חדשה בסוגיה זו. הייורד בחן בהקפדה את ת"י לבראשית כז — סיפור נטילת הבכורה בידי יעקב — וסיכם את ממצאיו באמרו:

בדיקת ת"י לבראשית כז מלמדת, כי קשה מאוד לאשש את הטענות בדבר תלותו של תרגום זה בפדר"א, או בדבר זיקה הדוקה שהוא מגלה אל מדרש זה; טענות אלו מתנדפות כמעט לגמרי על יסוד בחינה מדוקדקת יותר [...] מסקנתנו היא, כי אין לראות את ת"י לבראשית כז כתלוי בפדר"א במה שנוגע לפרשנות האגדית שבו; על כן יש לומר, כי הטענות בדבר תלותו של התרגום כולו בחיבור המדרשי המאוחר דורשות טיפול נוסף, מפורט ומוצק, קודם שאפשר יהיה לקבלן.²¹

מסקנה זו עלתה להייורד בעיקר מן העובדה, שיש בפדר"א לסיפור לקיחת הבכורה דברים שאינם מצויים בת"י, וכך בתרגום באים דברים שאין כמותם במדרש. לטענה זו עוד נשוב להלן.

הווי אומר: על הדעה המקובלת, שת"י עשה שימוש בפדר"א, יצאו עוררין משלושה כיוונים: היינימן, המודה בקיומה של זיקה בין המדרש והתרגום אך טוען, כי התהליך הפוך היה ממה שמקובל היה להניח, וכי התרגום הוא ממקורותיו של המדרש; פרז פרננדז, המודה בזיקה בין החיבורים אך טוען, כי אין לבארה בכיוון אחד, וכי מוטב לדבר על זיקה הדדית; והייורד, המעמיד זיקה זו בספק מכול וכול.

18 שם, עמ' 199.

M. Pérez Fernández, *Los Capítulos de Rabbi Eliezer*, Valencia 1984, pp. 31–36 19

R. Hayward, 'The Date of Targum Pseudo Jonathan: Some Comments', *JJS* 40 (1989), 20

pp. 7–30. וראה תגובתי המפורטת על מאמר זה, כפי שנחפרסמה שם, כרך 41 (1990), עמ'

61–57; ולא אחזור כאן על האמור שם.

21 הייורד, שם, עמ' 27–28.

לסוגיה זו אי־דַרְשׁ להלן, ואבקש להראות — עם כל הרצון המוכן להתנער ממוסכמות ולהפתיע בטיעון חדש — כי דעתם של ראשוני חכמת ישראל, דעתם של צונץ והרד"ל, מכוונת היא לאמת ואין להזיזה ממקומה.

את דברי הייורד אפשר לדחות בנקל. מבוססים הם על קריאה יפה של התרגום לפרק מקראי אחד מול מקבילותיו (ופדר"א בכללם), ואפילו נסכים — ולו למען הוויכוח בלבד — שמסקנתו נכונה לגבי הפרק האחד שברק, בשום פנים ואופן אין היא יכולה לשמש בניין־אב לגזור ממנו לגבי החיבור כולו. העוסק בארבעים ושישה פסוקים כתרגומם בת"י, מתוך כששת אלפים פסוקי התורה, איננו יכול להכליל מהם על שום עניין שבעולם, קל וחומר כשמדובר בשאלה מקיפה כגון זו העומדת על הפרק. ועוד ראוי לומר, כי גם לגבי הפרק המסוים שהייורד עסק בו יש דוגמאות לסתור.²² ואחרי כל זה צריך עוד להעיר, כי העיקרון המתודולוגי הרואה בחומר עודף, הבא בחיבור אחד והחסר מן האחר, עדות לחוסר קשר בין החיבורים, עיקרון זה אי־אפשר לקבלו.²³

דבר זה מותיר אותנו להשיב רק על דבריהם של היינימן ושל פרז פרננדז. שני אלה, כזכור, מודים, שיש זיקה ברורה בין שני החיבורים, אך מקשים על הדעה המקובלת, הרואה את המדרש מקור לתרגום. היינימן הופך את סדר הדברים, ורואה את התרגום מקור למדרש; ואילו פרז פרננדז מדבר על קשר דו־צדדי ביניהם, לאמור: לעתים המדרש הוא המקור (דבר שהוא מדגים חזור והדגם) ולעתים התרגום הוא הראשון בזמן (ולכך הוא מביא דוגמאות ספורות בלבד). להיינימן ולפרז פרננדז משותפת אפוא ההנחה, כי התרגום משמש — רק או גם — מקור למדרש. כדי להגיע אל חקרה של סוגיה זו עלינו לומר דבר־מה על קבוצת התרגומים

22 כך, דרך משל, עניין זה: על פי פדר"א לב (עג ע"ב) יהגיע ליל הפסח וקרא [ינחק] לעשו בנו הגדול ואמר לו בני זה הלילה כל העולם כולו אומר בו הלל [מהד' הורוביץ 110 ע"ב: העליונים אומרים שירה] ואוצרות טללים נפתחים... ולהלן (בדברי רבקה ליעקב) 'הלילה הזה אוצרות טללים נפתחים בו העליונים אומרים שירה'. והשווה ת"י לבראשית כז, א: 'וקרא ית עשו בריה רבא בארביסר בניסן ואמר ליה הא ליליא דין עילאי משבחין למרי עלמא ואוצרי טליין מתפתחין ביה...' (והשווה ת"י שם כז, ו ופירוש הרד"ל לפדר"א, אות לו). רק בתרגום ובמדרש העומדים כאן לדיון באים רעיונות אלו, ובניסוחים דומים כל כך. השווה גם הערתו של צונץ (לעיל הערה 3), עמ' 262 הערה 62. הייורד [לעיל הערה 20], עמ' 11 חש בדמיון השורר במקרה זה בין ת"י ופדר"א, אך הוא מנסה לפטור אותו בטענה, כי התרגום והמדרש הגיעו למסורת זו באורח עצמאי בעקבות הזכרת הטל בכרכה ליעקב (בר' כז, כח) ולעשו (שם, פס' לט); ואין דבריו נראים. ולהלן מונה הייורד עצמו (עמ' 28) חמש מסורות אגדיות (בפרק הבודד שברק!) שיש בהן 'מקבילה מדויקת' בין פדר"א ות"י; אך לדעתו אין בזה הוכחה מספקת לתלות, שכן כנגד חמש מסורות אלו ניתן לשיטתו להציב מספר גדול יותר של מסורות הבאות רק באחד משני החיבורים ולא ב־אחר (על טענה זו ראה עוד להלן).

23 וראה עוד להלן, לקראת סוף המאמר.

הארמיים לתורה המכונים התרגומים 'הארץ-ישראליים'.²⁴ לקבוצה זו שייכים ת"י; התרגום הארמי שבכתב-יד נאופיטי 1 אשר בוטיקן וכן אלפי הערות-השוליים שבו, המצביעות על נוסחי תרגום אחרים;²⁵ המהדורות השונות של התרגום 'המקוטע' (המכונה גם 'תרגום הקטעים');²⁶ שרידי התרגום הרבים שנתגלו בגניזה של קהיר ובספריות אחרות,²⁷ וציטוטי התרגום בכלים שניים.²⁸ הכרת עולם גדול ומגוון זה של התרגום וכן המחקר שכבר נערך בתחום זה מלמדים,²⁹ כי ביסוד התרגומים 'הארץ-ישראליים' לתורה עומדת מסורת יסודית אחת אשר הגיעה אלינו בביצועים ספרותיים שונים ובעריכות טקסטואליות נפרדות, עריכות שאינן אלא השתקפויות שונות של חומר בסיסי זהה. בשום מקום לא תמצא שני תרגומים שונים לאותו פסוק, אלא רק מסורת בסיסית אחת שכל טקסט תרגומי מעצב אותה על פי צרכיו ורצונו. על רקע מסורת תרגומית משותפת זו ניתן לעמוד בנקל על ייחודו של ת"י: יש בו אלפי תוספות על המסורת הזו, תוספות שאינן מופיעות בשום טקסט תרגומי אחר; עם זה הוא תואם פעמים רבות את המסורת המשותפת לתרגומים כולם. מסתבר אפוא, שיש להבחין בתרגום זה בשתי שכבות עיקריות: זו היסודית, המקבילה בעיקרון למסורת המשותפת לכל שאר תרגומי התורה, וזו המשנית, המאוחרת ביחס, המיוחדת לתרגום זה והמגלה את טביעת אצבעותיו של עורך מאוחר, יחיד ומיוחד. מסקנה זו תשמש אותנו גם לפתרון הבעיה העומדת כאן על הפרק.

מתברר כי היינימן ופרז פרננדז אכן צדקו בטענתם, הרואה את עולם התרגום כאחד מן המקורות שעמדו לפני פדר"א, אך לא בקביעתם כי ת"י, טקסט אחד ויחיד זה, עמד לפני בעל המדרש. מסתבר כי שני חוקרים אלו לא ערכו הבחנה בין המסורת המשותפת לכלל התרגומים לבין זו המיוחדת לת"י. לעתים הם מדברים ב'תרגום', וכוונתם לקבוצת הטקסטים כולה; ולעתים הם מכוונים בכינוי זה לת"י מבלי לעמוד על ייחודו. כיוון שחוקרים אלו התייחסו, שלא כדיון, אל כלל המסורות התרגומיות כאל יחידה הומוגנית אחת, עלו להם מסקנות חלקיות ובלתי מדויקות. בדיקה מעלה, כי הדוגמאות שהם מביאים כדי לאשש את הטענה, שהמדרש דגן נשען על התרגום,

24 מונח בלתי מדויק זה (השווה, למשל, א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 214–215) נתקבל במחקר כדי להגדיר באמצעותו קבוצה של תרגומים לתורה השונים בלשונם ובאופיים הספרותי מתרגום אונקלוס הסמכותי והמקובל. לפירוטם ראה להלן.

25 ראה: A. Diez Macho, *Neophyti I*, Madrid & Barcelona 1968–1979

26 ראה: M. L. Klein, *The Fragment Targums of the Pentateuch*, Rome 1980

27 ראה: M. L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, Cincinnati 1986

28 ראה מ' גושן-גוטשטיין, שקיעים מתרגומי המקרא הארמיים, א-ב, רמת-גן תשמ"ג-תשמ"ח.

29 ליתר פירוט ראה במאמרי 'לאופיו של תרגום התורה המיוחס ליונתן', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה א: תקופת המקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 109–116.

עניינן במסורת התרגומית הכללית; אבל הטענה בדבר השימוש שעושה ת"י בפרד"א מצטמצמת למסורות המיוחדות לתרגום זה בלבד. לשון אחר: מסורת-היסוד של התרגומים היא ממקורותיו של פרד"א, ולא דווקא מן החשובים שבהם, אך ת"י כבר עושה שימוש בחיבור זה באורח מופגן וברור.

המסורת על יציאת מצרים המוקדמת של בני אפרים, דרך משל, באה במלוא פרטיה בקבוצת התרגומים, והיינימן דן בה בהרחבה.³⁰ מסקנתו הנכונה היא, שפרד"א עושה שימוש במסורת זו והיינימן מביא ממנה מקצת פרטים המופיעים בו ובה בלבד. כיוון שהמסורת התרגומית אינה מוגבלת לת"י (היא באה אף בתרגום המקוטע, בקטע תרגומי מגניזת קהיר [מהדורת קליין, עמ' 223] לשמות יג, יז וכן בתרגום תוספתא ליחזקאל לז, א–ב ובציטוט של קטע תרגומי במחזור ויטרי), אין סיבה שלא לקבל את מסקנתו של היינימן, כי במקרה זה אכן שימש עולם התרגום מקור למדרש. גם אחת מארבע הדוגמאות שהביא פרז פרננדו להוכחת טענתו בדבר תלותו של המדרש בתרגום היא ממין זה.³¹

על שלוש הדוגמאות האחרות שהביא פרז פרננדו להוכחת תלותו של פרד"א בת"י יש לומר, כי מפוקפקות הן וכי קשה ללמוד מהן דבר של ממש. כגון בדוגמה זו:

בראשית יד, טו: ויחלק עליהם לילה...

פרד"א כז (סב ע"ב — סג ע"א): שמואל הקטן אומר: שם נחלק לו הלילה... היא הלילה שהכה בו בכורי מצרים, היא הלילה שהכה בו אברהם את המלכים, שנאמר ויחלק עליהם לילה ונאמר ויהי בחצי הלילה' (שמ' יב, כט).

ת"י: ואתפלג להום ליליא באורחא פלגותא אגתן עם מלכיא ופלגותא אצטנעא למימחי בוכריא במצרים.

לא נתברר לי, מדוע יש לראות את התרגום מקור למאמר מדרשי מפורש זה, שעניינו במבנה הלשוני הדורש הסבר ויחלק עליהם לילה'. אדרבא, אפשר לומר היפוכו של

30 שם (לעיל הערה 9), עמ' 137–141, וסיכום העניין בעמ' 199. וראה גם ' בלידשטיין, 'יציאת מצרים של בני אפרים — דיון חוזר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ה (תשמ"ו), עמ' 1–13.

31 פרד"א לח (פז ע"ב) פותר את 'ונשכו הנחש' (עמוס ה, יט) בשכם בן חמור. לדעת פרז פרננדו (עמ' 35) נשען פתרון זה על תרגום ת"י, המתרגם את 'שכם בן חמור החוי': 'שכם בר חמור חיזאה' (תוך קישור שעושה המדרש אל תיבת חיזאה הארמית, שמשמעה נחש). אבל חיזאה (והוא תעתיק מקובל של שם העם הקדמון ההוא) בא גם בתרגום אונקלוס ובתרגום שבכ"י גאופיטי, והקשר פרד"א–ת"י אינו מחויב. ובכלל ספק אם האמור בפרד"א הוא תוצאה של הבנת טקסט תרגומי (ויהא טקסט זה אשר יהא), שהרי מסורת הזיהוי של שכם בנחש מצויה גם במקורות אחרים (כפי שכבר העיר על כך הרד"ל, שם, אות ג), ודרשת חיזי המקראי לאור חיזאה הארמי אפשרית בכל חברה הדוברת עברית וארמית גם יחד.

דבר: התרגום רומז בקצרה³² לעניין הנאמר באריכות ובלוויית פסוקים מפי שמואל הקטן. רעיון דומה בא גם בבראשית רבה מג, ג (תיאודור-אלבק, עמ' 417): 'יוצרו חלקו [את הלילה]. אמר הקב"ה: אביהם פעל עמי בחצי הלילה אף אני פועל עם בניו בחצי הלילה. ואימתי? במצרים וכו'. יגעתי ולא מצאתי, מדוע יש לטעון כי אי-אפשר להבין את המדרש שבדוגמה שלפנינו אלא לאור ההנחה, שהוא נוטל מת"י דווקא.

דומה אפוא כי ניתן לדחות את הצעתם של היינימן ופרז פרננדז, ודבר זה מותר אותנו עם הדעה המקובלת זה מכבר כאשר לתלותו של ת"י בפדר"א. ועם זאת צריך עוד לשאול, אם ניתן לחזק דעה זו על ידי הצבעה על ראייה ברורה, שאכן זה הוא כיוון התלות ולא היפוכו. נראה לי כי אפשר להשיב על כך בחיוב, וזאת מתוך הצבעה על כך, שפעמים אחדות אי-אפשר להבין את תרגומנו אלא מתוך ההנחה כי הוא עושה שימוש בפדר"א. ונביא שלוש דוגמאות מפורסמות לכך.

(1) בראשית יח, כא: הכצעקתה הבאה אלי עשו.

ת"י: הא קבילתא דריבא פליטית דעלת קומוי עברו.

פדר"א כה (נט ע"א-ע"ב): פלוטית [מהד' הורוביץ 86 ע"ב: פליטת] בתו של לוט... ראתה עני אחד מדוקדק ברחוב העיר ועגמה נפשה עליו. מה היתה עושה? בכל יום שהיתה יוצאת לשאוב מים היתה נותנת בכד שלה מכל מזון ביתה ומכלכלת אותו העני. אמרו אנשי סדום: העני הזה מאין הוא חי? עד שידעו הדבר והוציאו אותה לישרף. אמרה: אלהי עולם, עשה משפטי ודיני מאנשי סדום, ועלתה זעקתה לפני כסא הכבוד...

הזכרת 'ריבא פליטית' בתרגום אינה מתבארת אלא למי שמכיר את הסיפור בפדר"א, על מרכיביו השונים.³³

32 כמנהגו במקומות נוספים; וראה מאמרי "לחכימא ברמיזא" — למעמדה של הרמיזה בספרות חז"ל, בקורת ופרשנות יח (תשמ"ג), עמ' 69-77.

33 פליטית אינה נזכרת בשאר התרגומים. תיבת הכצעקתה מוסבת בתרגום אונקלוס ובתרגום המקוטע (וכן בתרגום השבעים) על אנשי סדום — 'הכצעקתם'. וראה על תרגומי הפסוק: A. Chester, *Divine Revelation and Divine Titles in the Pentateuchal Targumim*, Tuebingen 1986, pp. 105-109. על הזיקה שבין ת"י ופדר"א בעניין זה כבר הצביע צונץ (לעיל [הערה 3], עמ' 419 הערה 20). והשווה: E. Cashdan, 'Names and the Interpretations of Names in the Pseudo Jonathan Targum to the Book of Genesis', *Essays Presented to J. Brodie*, London 1967, p. 34. לשךפה האמורה בקטע זה ראה עוד ת"י לבראשית יח, כ: 'וגזרין דכל דיהיב פיתא לעניא יקד בנורא' — והשווה פדר"א כה (נט ע"א): 'כל מי שהוא מחזיק ידו בפת לחם לעני לגר [תיבה זו חסרה במהדורת הורוביץ 86 ע"ב] ולאביון ישרף באש'. זיקת ת"י ופדר"א זוכה גם במקרה זה לכיטוי ברור. אגב אורחא, השורש פל"ט בא בת"י תמיד כתרגום לשורש קי"א בלבד — היינו במשמע שלילי — ונראה כי השם 'פלוטית' (למי שנפלתה וניצלה מסדום) מעיד על רקע עברי למסורת התרגום. וראה עוד 'מדרש החפץ' לפסוק

(2) בראשית כא, כא: ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים.
ת"י: ונסיב איתא ית עדישא ותרכה ונסיבת ליה אימיה ית פטימא אתתא
מארעא דמצרים.

בפדר"א ל (סח ע"א–ע"ב) מסופר באריכות, כי ישמעאל 'לקח לו אשה מערבות
מואב ועיפה [דפו"ר במהד' הורוביץ 101 ע"א: עישה] שמה', אך זו קיבלה את
אברהם, בבואו לבקר את בנו במדבר, בצורה בלתי מכובדת, ועל כן גירשה ישמעאל.
אחרי כן 'שלחה אמו ולקחה לו אשה מבית אביה ושמה פטומה [שם: פטימה]', וזו
זכתה לברכת אברהם משבא לבקר בשנית את בנו, שכן היא נהגה בו כבוד.
השמות פטימה ועישה (שנסתרו במקורותינו בצורות שונות) מוכרים לנו
מתולדות חייו של מוחמד, והאגדה המספרת על ביקורי אברהם אצל נשות בנו
הושפעה, ככל הנראה, ממקורות ערביים.³⁴ מי שאינו מכיר את המסורת השלמה
כביצועה בפדר"א לא יבין, למה ירמזון מלותיו של התרגום.³⁵

(3) בראשית מא, מה: ויתן לו [פרעה ליוסף] את אסנת בת פוטי פרע כהן און
לאשה...

ת"י: ויהב ליה ית אסנת דילידת דינה לשכם ורביתה איתה פוטי פרע...
פדר"א לח (פז ע"ב – פח ע"א): והרתה [דינה לשכם] וילדה את אסנת,
ואמרו בני ישראל להרגה... מה עשה יעקב? הביא ציץ וכתב עליו שם הקדש
ותלה על צוארה ושלחה והלכה לה... וירד מיכאל המלאך והורידה למצרים...
והיתה אשתו של פוטיפרע עקרה וגדלה עמה כבת.

(מהדורת חבצלת, עמ' קנב: 'בתו של לוט' בסתם) וספר הישר (מהדורת דן [ירושלים 1986],
עמ' 105: 'פלטית'); והשווה מדרש אגדה ('בת לוט ושמה כלה', והוא בהשפעת 'עשו כלה'
שבפסוק). בסנהדרין קט ע"ב מובא סיפור אחר על 'ריבה' אחת, וסיפור קרוב לו בא בבראשית
רבה מט, ו (תיאודור–אלבק, עמ' 504).

ראה בעיקר א' שוסמן, 'מקורו היהודי ומגמתו של סיפור ביקורי אברהם אצל ישמעאל', תרביץ
34 מט (תש"ס), עמ' 325–345. לדעת המחברת מקורה של אגדה זו בחוגי היהדות דווקא, אך אין
ספק שבצורתה כת"י כבר צבועה היא בצבעי המפגש עם האסלאם. על זיקת ת"י (ופדר"א)
לאסלאם ראה לעיל בהערה 11.

ת"י לפסוק זה נדון רבות במחקר, כולל שאלת זיקתו לפדר"א, אשר רבים עמדו עליה. וראה דרך
משל ח"ז הירשברג, 'על מקומם של התרגומים הארמיים בחיי עמנו', בר אילן א (תשכ"ג), עמ'
21 (הוא סבור, כי יש לתארך את המסורת למחצית השנייה של המאה העשירית); ובעיקר
בסיכומו של: D. M. Splansky, *Targum Pseudo-Jonathan: Its Relationship to Other Targumim, Use of Midrashim and Date*, Dissertation, Cincinnati 1981, p. 89. ראה עוד
ביאור הרד"ל לפדר"א, סח ע"ב, אות נח; גוטליב (לעיל הערה 9), עמ' 33–34, הערה 32;
אוחנה (לעיל הערה 9), עמ' 373–374; והרשום בהערה 34.

גם במקרה זה יש בת"י רמז קל בלבד למסורת מפותחת, הבאה בפדר"א ברוחב לשון ופרטים.³⁶

דוגמאות אלו מלמדות, כי ת"י רומז לא פעם למסורת ארוכה ומורכבת הבאה רק בפדר"א, וכי הבנתו של התרגום אפשרית רק מתוך הכרת אותו מדרש. ההשערה, שהמדרש מנסה לפתח ולהרחיב מסורת אגדית הנרמזת בתרגום, משכנעת הרבה פחות מן הסברה, שעורך התרגום הניח כמוכּן מאליו, כי כל קוראי דבריו מכירים את המסורות שבמדרש, וכי די לו ברמיזה אליהן. שאלת המקור והמשתמש בו נראית לי עולה מדוגמאות אלו בבירור.

סיכומו של דבר: עשרות המקרים שבהם נמצאה זיקה לשונית ותוכנית בין ת"י ובין פדר"א ולשונותיו מחייבים את המסקנה, כי יש בין השניים קשר ישיר של משפיע ומושפע. הדיון שלנו אישש את ראיית המדרש הזה כאחד ממקורותיו של עורך התרגום.³⁷ הדוגמאות הספורות שהובאו כדי להוכיח תלות הפוכה נתברר לנו שהן שגויות או מסופקות, או שהן מלמדות, כי בעל פדר"א הכיר את מסורת התרגומים הארץ-ישראליים — שגם ת"י שותף לה — וכי הוא עשה בה לעתים שימוש בחיבורו שלו. רק ראיית ת"י כטקסט הנשען על פדר"א תציג בבירור את הזיקה שביניהם.

ואולם צריך לזכור, כי ת"י עשה בפדר"א שימוש סלקטיבי. בזה יש להשיב על דברי החוקרים הטוענים, כי הימצאותן בפדר"א של מסורות שלא בא זכרן בתרגום יכולה לשמש ראיה לאי־תלותו של התרגום במדרש.³⁸ טענה זו יש לדחותה על הסף, שהרי כלל חשוב בקביעת תלות בין חיבורים משל קדמונינו הוא 'לא ראינו אינה ראיה' (עדויות ב, ב). יכול אתה להצביע על תלותו של טקסט פלוני בטקסט אלמוני במקום שהוא אכן עושה בו שימוש; אך אין לך ללמוד דבר לעניין זה ממקום ששימוש כזה לא נעשה. ולענייננו: ניתן להציע כמה וכמה תשובות לשאלה, מדוע אין התרגום דידן עושה שימוש במסורת מדרשית פלונית הבאה בפדר"א: אפשר שהוא לא מצא אותה מעניינת, מחדשת, חשובה או ראויה לציטוט; אפשר שהוא ביכר על פניה מטעמים שונים מסורת אחרת, או שהעדיף לחבר דבר חדש משלו; ואפשר שנוסח התרגום ונוסח המדרש לא היו בשעתם זהים בפרטי פרטיהם למה

36 וראה: A. Aptowitzer, 'Asenath — The Wife of Joseph', *HUCA* 1 (1924), pp. 239–306, esp. 243–246

37 המסקנות הכרונולוגיות העולות מקביעה זו באשר לזמנו של ת"י נראות לי מובנות מאליהן, ולא כאן המקום להאריך.

38 כך, כזכור, טענו היינימן, פרו פרננדז והייורד. האחרון אף טען [לעיל הערה 20] עמ' 27, כי הופעתן בת"י של מסורות אגדיות שאין כמותן בפדר"א אף היא עדות להיעדר קשר בין שני המקורות. ולא ירדתי לסוף טענתו: שהרי איש לא טען, כי בעל ת"י עשה שימוש בפדר"א ובו בלבד!

שמוכר לנו כיום. מה שקובע את תלותו של ת"י בפדר"א הוא המקרים הרבים מאוד שבהם הזיקה בין שני החיבורים — על רקע כלל ספרות חז"ל מכאן או על רקע כלל המסורת התרגומית מכאן — היא בהירה וברורה.

*

פדר"א כפי שהוא לפנינו מסתיים בסיפור צרעת מרים. וקשה להבין, מדוע נבחר אירוע זה לשמש נקודת-שיא וסיום לחיבור. זאת ועוד: מחבר פדר"א ניסה, כידוע, לארגן את האירועים המסופרים במדרש סביב י"ח ברכות העמידה וסביב המסורת בדבר עשר ירדות שירדה שכונה — והנה, הן בעניין מניית הירידות הן בעניין העיסוק בברכות העמידה אין החיבור מגיע להשלמת המניין.³⁹ מאידך גיסא יש בספרות ימי הביניים ציטוטים ממדרש זה שלא בא זכרם בנוסחו שלפנינו.⁴⁰ כל זה שימש בסיס להשערתו של הרד"ל, כי 'בודאי חסרים [מן המדרש] הרבה פרקים שלמים עוד, שהיה בהן תשלום העשר ירדות וכל הי"ח ברכות'. פרקים אלו, אם אכן צודק הרד"ל בהשערתו,⁴¹ ניתקו מן המדרש בשלב מוקדם וזכרם אבד.⁴² והנה, השימוש המרובה שעושה ת"י בפדר"א מעלה הרהור באשר לאפשרות, שיש בתרגומו מסורות אגדיות שונות שנמצאו לו למתרגם בהמשכו המשוער של המדרש. לימוד מעמיק של פדר"א ות"י — הן כשלעצמם הן כבואם יחד — עשוי להניב תוצאות מרתקות בסוגיה זו.⁴³

- 39 ראה צונץ (לעיל הערה 3), עמ' 134–135 וההערות המתאימות הבאות שם בעמ' 417–418.
- 40 ראה למשל מבואו של הרד"ל לפדר"א, יג ע"ב–ע"ג, סי' ז (לתיקון נוסח הדברים ראה י"ש שפיגל, 'הוספות הרד"ל לביאורו על פרקי דרבי אליעזר', סיני עז [תשל"ה], עמ' קמט–קנ); ח' אלבק, מדרש בראשית רבתי, ירושלים ת"ש, עמ' 18 הערה 2; ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, א, מהדורה חדשה, ירושלים תשכ"ח, עמ' רכה–רכו, רלח–רמג ('פרק האחרון מפרקי דרבי אליעזר'); צ"מ רבינובין, 'קטעי גניזה מפרקי דרבי אליעזר', בר-אילן טז–יז (תשל"ט), עמ' 100–101 הערה 10.
- 41 במבואו למדרש, שם, יג ע"ג.
- 42 אם לא נקבל השערה זו יהיה עלינו לומר, כי החיבור מעולם לא הושלם. במקרה זה יהיה עלינו לתרץ בדרכים אחרות את הציטוטים ממדרש זה שאינם זהים למצוי בו כנוסחו לפנינו (וראה לעיל הערה 40).
- 43 ראה למשל המסורת המשונה בת"י לבמדבר יא, כו, אשר לפיה היה אביהם של אלדד ומידד 'אליצפן בן פרנך [השווה במ' לד, כד] דילידת ליה יוכבד ברת לוי בזמן דפטרה עמרם גברה ואינטיסיכת ליה עד דלא ילידת ית משה! (לניסיונות לתרץ מסורת זו ראה למשל ד' רידר, 'הערות והארות לתרגום יונתן בן עוזיאל', סיני נו [תשכ"ה], עמ' קיח). והנה העיר גינצבורג (לעיל [הערה 7], כרך ד, עמ' 325 הערה 484), כי ר' גדליהן י' יחייא, בעל 'שלשלת הקבלה' (סוף המאה ה-16), כמוהו כחכמים אחרים בימי הביניים, מכיר מעין המסורת הזו, אלא שהוא מביא בשם פדר"א (וזה לשונו על פי מהדורת וארשא תרמ"א, יג ע"א: 'בפרקי רבי אליעזר ופי' רש"י בד"ה נראה שאליצפן בן פרנך לקח יוכבד לאשה אחר מיתת עמרם ונולד להם אלדד ומידד'). כיוון שאין כדברים האלו בפדר"א שלפנינו, דוחה גינצבורג את דברי י' יחייא בזרוע. ואף שיש להקשות מכיוונים נוספים על עדותו של חכם זה, אין לבטל את הזכרת פדר"א בהקשר שלנו